

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ГЕОГРАФИЯ НА ТУРИЗМА“

Стела Петрова Стефанова

**РАЗРАБОТВАНЕ НА МОДЕЛ
ЗА ИНТЕГРИРАН КУЛТУРНО - ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТ
НА БАЗА РИМСКО АРХЕОЛОГИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО
В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертация за присъждане на научно-образователна степен „доктор“

Професионално направление: 4.4 Науки за Земята
Научна специалност: „География на рекреацията и туризма“

Научен ръководител:
Доц. д-р Вера Николова

София, 2020

Дисертационният труд е обсъден и е предложен за защита на разширено заседание на катедра „География на туризма“ при Геолого-географски факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на 27.10. 2020 г. и е предложен за защита пред специализирано жури в състав: 1. Доц. д-р Мариана Асенова; 2. Доц. д-р Вера Николова; 3. Проф. д.н. Ваня Лозанова-Станчева; 4. Проф. д-р Иван Марков; 5. Доц. д-р Соня Алексиева.

Дисертационният труд с общ обем 265 стр. е структуриран в увод, шест глави, заключение, литература и приложения (невключени в номерацията на страниците). Илюстриран е с 89 фигури и 25 таблици. Литературата е 11 стр. и се състои от 282 заглавия (230 на кирилица и 52 на латиница).

Защитата на дисертационния труд ще се състои на ..... Г. от ..... ч. в зала № ..... на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на заседание на определеното жури.

Материалите по защитата са публикувани в интернет страницата на Софийски университет и са на разположение на интересуващите се в Деканата на Геолого-географски факултет, каб. 254, ет. II (северно крило) на Ректората на Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Увод	11
I. Теоретична и методологическа рамка на изследването	22
1. Теоретична постановка.....	22
1.1. Културно наследство - културен туризъм.....	22
1.1.1. Културно наследство, археологическо наследство и римско археологическо наследство	22
1.1.2. Културен туризъм.....	29
1.2. Защита и опазване на културното наследство	37
1.3. Туристически продукт в контекста на културния туризъм.....	42
1.3.1. Туристически ресурс и туристическа атракция.....	42
1.3.2. Туристически продукт.....	49
1.3.3. Културно-туристически продукт и интегриран културно-туристически продукт.....	54
1.3.4. Форми на експониране на недвижими археологически ценности	58
1.3.5. Световни туристически практики, свързани с римско археологическо наследство	61
2. Методологическа рамка	74
2.1. Алгоритъм на изследването.....	75
2.2. Възприети методи на изследване	44
II. Анализ и оценка на римското археологическо наследство в Северозападна България ..	46
1. Северозападна България в епохата на Римската империя - общ преглед и проученост	46
2. Римското археологическо наследство в Северозападна България.....	51
2.1. Недвижимо римско археологическо наследство.....	51
2.2. Движимо римско археологическо наследство.....	77
3. Подбор на недвижими археологически обекти и движими ценности, позиционирани в музеи и музейни сбирки, за включване в културно-туристически продукт	80
III. Предпоставки за разработване на интегриран културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство.....	85
1. Съвременно състояние и пригодност на недвижимите римски археологически ценности и музеи като туристически обекти за разработване на интегриран културно-туристически продукт	85
1.1. Недвижими римски археологически обекти.....	85
1.1.1. Социализирани недвижими археологически обекти.....	86
1.1.2. Частично социализирани и оставени без поддръжка недвижими археологически обекти.....	92
1.1.3. Археологически обекти в процес на проучване със свободен достъп.....	95
1.1.4. Видими на терен археологически обекти без специализирана намеса.....	98
1.2. Музеите като туристически обекти	99
1.2.1. Музеи.....	99
1.2.2. Музейни сбирки, експозиционни и посетителски центрове.....	102
2. Основни предпоставки за разработване на интегриран културно-туристически продукт	104
2.1. Обхват, туристико-географско положение и транспортна достъпност.....	104
2.2. Природни и антропогенни ресурси - възможност за интегриране с римско археологическо наследство в културно-туристически продукт.....	111
2.2.1. Природни ресурси.....	113

2.2.2. Антропогенни ресурси	116
2. 3. Туристическо предлагане.....	119
2.3.1. Настанителна база.....	119
2.3.2. Заведения за хранене и развлечения.....	122
2.3.3. Туристическа инфраструктура.....	123
2.4. Туристическо търсене и ефективност на настанителната база	127
2.4.1. Туристическо търсене.....	127
2.4.2. Ефективност на настанителната база	130
2.5. Човешки ресурси	132
2.5.1. Население – брой, движение, възрастова и образователна структура.....	132
2.5.2. Работна сила, заетост и безработица.....	137
2.5.3. Заети в туризма	138
2.6. Управление на туризма	140
2.6.1. Управляващи субекти на регионално и местно ниво.....	140
2.6.2. Механизми за управление	142
IV. Мнения и нагласи на заинтересованите страни	148
1. Необходимост от изследване на заинтересовани страни.....	149
2. Методика на изследването на заинтересованите страни	149
3. Анализ на мненията и нагласите на заинтересованите страни от включване на римското археологическо наследство в интегриран културно-туристически продукт. 154	
3.1. Анализ на предварително проучване (<i>първи етап</i>) чрез интервюта с ключови заинтересовани страни	154
3.1.1. Мнения, отношение и нагласи на експерти от общинските администрации.....	154
3.1.2. Мнения, отношение и нагласи на археолози от регионални и местни исторически музеи.....	155
3.2. Анализ на мнението и нагласите на заинтересованите страни по информация от собствени анкетни проучвания (<i>втори етап</i>).....	158
3.2.1. Мнения за общо състояние на туризма в общините	158
3.2.2. Познание за римското археологическо наследство.....	160
3.2.3. Римското археологическо наследство като туристически ресурс.....	161
3.2.4. Нагласи за превръщане на римските археологически обекти в туристически.....	161
3.2.5. Идентифицирани настоящи практики и отговорности към римското археологическо наследство.....	162
3.2.6. Мнения и нагласи за разработване на римското археологическо наследство в самостоятелен продукт.....	163
3.2.7. Ползи от създаване на интегриран туристически продукт.....	167
3.2.8. Ограничаващи фактори за създаване на интегриран туристически продукт.....	169
3.2.9. Роли на заинтересованите страни.....	172
3.2.10. Възможности за сътрудничество между заинтересованите страни	174
V. Комплексна оценка на римските археологически обекти, музеите и общините за включване в интегриран културно-туристически продукт	178
1. Методика на оценяването	178
1.1. Цел, обект и технология на оценяването	178
1.2. Критерии и индикатори за оценка.....	179
1.3. Категории и индикатори за оценка по групи обекти	180

1.3.1. Категории и индикатори за оценка на недвижимото римско археологическо наследство като ресурс.....	180
1.3.2. Категории и индикатори за оценка на недвижимите археологически ценности като обекти за туризъм	182
1.3.3. Категории и индикатори за оценка на музеите като обекти за туризъм.....	186
1.3.4. Категории и индикатори за оценка на общините като среда.....	189
1.4. Ска̀ли за оценка.....	192
1.4.1. Ска̀ла за оценка на недвижимото археологическо наследство като ресурс.....	192
1.4.2. Ска̀ли за оценка на готовността на недвижимите археологически обекти, музеите и общините за включване в интегриран културно-туристически продукт.....	194
2. Резултати от оценяването.....	206
2.1. Резултати от оценката на недвижимото археологическо наследство като ресурс и класификация на обектите	206
2.2. Резултати от оценката на готовността на недвижимите археологически обекти, музеите и общините за включване в интегриран културно-туристически продукт.....	210
2.2.1. Класификация на недвижими археологически обекти според степента на готовност за включване в интегриран културно-туристически продукт	211
2.2.2. Класификация на музеите според степента на готовност за включване в интегриран културно-туристически продукт.....	212
2.2.3. Класификация на общините според степента на готовност за включване в интегриран културно-туристически продукт	214
3. Разпределение на обектите за включване в интегриран културно-туристически продукт.....	217
VI. Концептуален модел за интегриран културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство в Северозападна България.....	220
1. Оси на интеграция	220
2. Пазарен сегмент (целеви пазари) за интегриран културно-туристически продукт.....	225
3. Концептуален модел на интегриран културно-туристически продукт	226
4. Възможности за реализация на модела на интегриран културно-туристически продукт	229
5. Основни рискове при реализацията на интегриран културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство и насоки за тяхното преодоляване	240
Заклучение.....	245
Литература.....	254
Приложения.....	265

А. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Актуалност на темата

Нарастващият интерес към културното наследство и все по-осезаемата културна мотивация на туристите при техните пътувания очертават тенденцията за налагане на културния туризъм сред водещите видове туризъм. Успешното му развитие зависи до голяма степен и от непрекъснато разнообразяване на туристическите продукти, свързани с културното наследство. В този смисъл все повече усилия са насочени към създаване на интегрирани продукти на културния туризъм, които обединяват обекти на културното наследство и предлагани услуги с участието на различни партньори с оглед реализиране на ползи за всички тях.

Запазените многобройни археологически обекти от римската епоха, които се отличават със своята разпознаваемост и предизвикват традиционно голям интерес, са широко използвани при разработване на популярни продукти, наложени на световния туристически пазар. Наличието на значителен брой археологически обекти от римската епоха и на територията на България дава възможност за прилагането на подобни успешни световни практики и у нас. Създаването и налагането на такъв тип продукти, чрез които да се стимулира развитието на културния туризъм в страната, се нуждае от изграждане на цялостна визия за адаптиране на римското археологическо наследство за целите на туризма. От първостепенно значение е осигуряването на защита и опазване на проучените археологическите ценности, които да бъдат популяризирани чрез включване в атрактивни туристически пакети, подходящи за различни целеви групи.

В тази насока е и настоящият дисертационен труд, в който се предлага модел за разработване на интегриран културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство на примера на Северозападна България. Актуалността на разработваната тема се определя от разглеждането на римските археологически ценности като неделима част от световното културно наследство и необходимостта от разнообразяване на туристическото предлагане в района, чрез което да се увеличи туристопотокът и да се удължи престоят на посетителите. Провежданите активни археологически разкопки през последните години са основание за експониране и социализация на археологическото наследство, чрез което да се гарантира както неговото съхранение, така и да се реализират ползи за местното население чрез сътрудничество на различни заинтересовани страни. Отчитането на възможностите за включване на римските ценности в единен туристически продукт, надхвърлящ ограниченията на съществуващите административни териториални граници, разкрива нови перспективи и алтернативи за регионалното туристическо и икономическо развитие.

Обект и предмет на изследването

Обект на изследване в дисертационния труд е римското археологическо наследство, намиращо се на територията на Северозападна България.

Предмет на изследването са възможностите и нагласите за използване на римското археологическо наследство като атрактивен туристически ресурс и процесът на разработването му в интегриран културно-туристически продукт.

2. Цел и задачи на изследването

Основната цел на изследването е да се разработи концептуален модел за интегриран културно-туристически продукт на база римско недвижимо и движимо археологическо наследство в Северозападна България с оглед диверсификация на туристическото предлагане.

Постигането на целта преминава през изпълнението на следните задачи:

1. Разработване на теоретико-методологическа постановка на изследването в това число: анализ на изучеността в теоретичните виждания за културно наследство, културен туризъм, културно-туристически продукт; научен коментар на ключови понятия, свързани с изследването; анализ на световни туристически практики, свързани с римското археологическо наследство; методологическа рамка на изследването.

2. Представяне и анализиране на римското археологическо наследство в Северозападна България като ресурс за разработване на културно-туристически продукт. Селектиране на обекти за включване в интегрирания културно-туристически продукт.

3. Анализиране на предпоставките за разработване на интегриран културно-туристически продукт от гледна точка: състояние на недвижимите римски археологически обекти и историческите музеи като обекти за туризъм; съвременно състояние на туристическата среда в Северозападна България - предимства и ограничители.

4. Изследване (чрез анкетно проучване), анализ и оценка на отношението и нагласите на ключови заинтересовани страни към разглеждания ресурс (римско археологическо наследство) и възможността за създаването и включването му в интегриран културно-туристически продукт.

5. Разработване на методика за оценка на състоянието и атрактивността на ресурса и готовността на археологическите обекти, музеите и общините за включване в интегриран културно-туристически продукт и прилагането ѝ към всички селектирани за оценяване обекти.

6. Разработване на концептуален модел за интегриран културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство. Възможности за приложение на модела в Северозападна България.

7. Идентифициране на основни рискове при реализация на интегрирания културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство, както и насоки за тяхното преодоляване с цел избягване на негативни въздействия.

4. Използвани методи в изследването

За изпълнението на целта и съобразно поставените задачи в дисертационния труд, са използвани като най-подходящи следните общи и частни методи на научно изследване, анализ и оценка: анализ на литературни източници, статистически данни и планови и стратегически документи, анкетен метод, балова оценка, сравнителен анализ, научен анализ и синтез, картографски и графичен метод.

5. Уточняващи параметри на изследването

- Териториален обхват

Районът на изследване в административно отношение включва областите Видин, Монтана и Враца с всички 32 общини в тях. В дисертацията като основни териториални единици за анализ са възприети районът на изследване като цяло, областите и общините като административно-териториални единици с фиксирани управленски функции. Те разполагат с действащи механизми за провеждане на политики и планиране, което улеснява приложението на научните изследвания в практиката

- Времеви обхват

Изследването археологическо наследство като обект за туризъм е от римския период (I - V в.). Съвременното изследване на територията (терени проучвания и интервюта) за целите на разработване на интегриран културно-туристически продукт обхваща периода 2017-2019 г. Статистически данни са използвани за периода 2007-2019 г., а при някои показатели само за 2018 г.

Б. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Увод - съдържание

В увода се обосновава актуалността на темата. Посочени са мотивите за извършване на изследването. Определени са обектът и предметът на изследване. Формулирани са целта, свързаните с нейното изпълнение задачи и изследователската теза. Изведени са уточняващи параметри, свързани с изследването – териториален и времеви обхват и ограничения.

I. Теоретична и методологическа рамка на изследването

1. Теоретична постановка

1.1. Културно наследство - културен туризъм

1.1.1. Културно наследство, археологическо наследство и римско археологическо наследство

Представени са основните дефиниции за културно и археологическо наследство, съдържащи се в Закона за културното наследство и основни европейски конвенции, както и класификации на наследството според различни признаци. Част от археологическото наследство са недвижимите и движимите културни ценности от римската епоха.

1.1.2. Културен туризъм

Взаимодействието и връзката между култура и туризъм и културното наследство и туризъм са обект на анализ в редица теоретични изследвания. От гледна точка на туризма културното наследство е възприемано като съвкупност от културни традиции и живи форми на изразяване, които наред с интерпретациите на различни археологически, исторически, етнографски и архитектурни обекти служат и за целите на туризма.

Като пряко обвързани с археологическото наследство, по-тесни направления в културния туризъм и близки по своята същност в научната литература са обособени културно-исторически, историко-археологически и археологически туризъм (Василева, 2014, Лулчева, 2014, Пенчева, 2014, План за развитие на културен туризъм 2019-2025, Garrod and Fyall, 2000, Walker, Carr, 2013, Thierstein, 2019 и др.).

1.2. Защита и опазване на културното наследство

Обединяването на редица европейски страни и институции около договаряне на необходимите мерки за запазване на общото културно наследство на Европа и стимулирането на културния обмен между страните, е в основата на множество международни документи, които разглеждат въпроса за опазване на археологическото наследство (Конвенцията за опазване на световното културно и природно наследство; Конвенцията

относно мерките за забрана и предотвратяване на незаконен внос, износ и прехвърляне на правото на собственост на културни ценности; Европейската конвенция за защита на археологическото наследство; Международната харта за културния туризъм и др.). Физическото опазване на археологическите недвижими ценности е свързано конкретно с дейностите консервация и реставрация, чрез които се осъществява защита на културните ценности с цел подобряване на техническото им състояние. Използването на археологическите обекти за целите на туризма изисква отговорна държавна политика, която да осигури много сериозен контрол и превенция по отношение на този основен туристически ресурс.

1.3. Туристически продукт в контекста на културния туризъм

1.3.1. Туристически ресурс и туристическа атракция

Зад понятието „*туристически ресурс*“ стоят редица близки определения като сред разгледаните в изследването са тези на Маринов, Бъчваров (1990), Бъчваров, Тончев (1996), Апостолов (2003), Петров, (2010) и др. *В настоящето изследване се възприема определението „обекти и явления (природни или антропогенни), които са привлекателни за туристите, поради което са предпоставка за извършване на туристически пътувания“ (Асенова и др., 2010).* Проследени са и особеностите на историко-археологическите ресурси.

Културните обекти, които са разработени, обслужват и привличат посетители са дефинирани като „туристически атракции“ (Marinov et al., 2020). Общото разбиране за превръщане на един археологически обект в туристическа атракция, заложено при разработване на редица проекти, се изразява в извършването на няколко основни дейности - консервация, реставрация, експониране, социализация.

1.3.2. Туристически продукт

Разгледани са различни дефиниции за туристически продукт, обединени около идеята, че в основата му са предлагането на различни ресурси и услуги, от които туристите могат да се възползват срещу определена цена (Доганов, 1994, Маринов, 1997, Дограмаджиева, Иванова, 2008, Асенова и др., 2010, Георгиев, Мадгерова, 2010, Петров, 2010, Воденска, Асенова, 2011, Middleton, 2009, Holloway, 2012 и др).

В настоящето изследване туристическият продукт се възприема като съвкупност от основни туристически ресурси и атракции, базисна техническа инфраструктура на мястото, туристическо предлагане - основни услуги (настаняване, хранене, транспорт) и допълнителни услуги.

1.3.3. Културно-туристически продукт и интегриран културно-туристически продукт

Според Szczerpanowski (2015) *културно-туристическият продукт* се създава около културните ценности, прилежащи към дадена територия,

свързаните с тях специфични културно-туристически услуги, наред с основните услуги по настаняване и изхранване и допълнителните услуги.

В центъра на *интегрирания културно-туристически продукт* авторът поставя цялото културно наследство (материално и нематериално) и заобикаляща среда като отчита и необходимостта от създаването на партньорска структура между организациите, предлагащи туристическите услуги. Интегрираната система за управление от гледна точка на туризма се изразява в „стремеж към повишаване удовлетвореността на посетителите и гарантиране на икономическото развитие на района, опазването на околната среда и повишаването на качеството на живота на местната общност“ (Szczepanowski, 2015: 4-5).

Въз основа на връзката между културно наследство и туризъм *културно-туристическите маршрути* могат да бъдат определени като „проявление за синергичното взаимопроникване и интегритет между културно наследство и туристически дейности, разглеждани в контекста на културния туризъм“ (Иванова, 2004). Според Кръстев (2009) маршрутите могат да бъдат развити като цялостни културно-туристически пакети при условие, че наред с антропогенните и природни обекти, както и разнообразните културни събития, които са основа за формирането им, включват и публични инфраструктури, допълнени с привлекателни вторични продукти и дейности и специфични средства за интерпретация и маркетинг.

Разгледаните постановки за интегриран културно-туристически продукт се възприемат като изходна позиция за разработване на заложения в дисертационния труд модел за интегриран културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство в настоящето изследване.

1.3.4. Форми на експониране на недвижими археологически ценности

Представянето на недвижимото археологическо наследство включва различни форми, похвати и техники на експониране, адаптиране и социализация на недвижимите археологически ценности. Основните форми на управление и представяне на недвижимите археологически ценности, разгледани в дисертационния труд, са археологически резервати; археологически паркове; археологически комплекси и археологически музеи *in situ*.

1.3.5. Световни туристически практики, свързани с римско археологическо наследство

За целите на изследването са представени различни примери и успешни модели на превръщане на обекти на римското археологическо наследство в популярни туристически атракции и включването им в продукти. Сред тях са: Адрианов и Антонинов вал във Великобритания,

Археологическите паркове Карнунтум в Австрия, Помпей в Италия, Ксантен в Германия, Масада в Израел, Бутринт в Албания и др.

2. Методологическа рамка

2.1. Алгоритъм на изследването

Въз основа на обобщения опит в разработване на отделни продукти - теоретични и практически (Дограмаджиева, Асенова, 2009; Стайкова, 2012; Предварително проучване..., 2017; Лаков и др., 2018; Masip, J.D., 2006; Grigorova et al., 2013 и др.) и личните виждания на автора се предлага „Алгоритъм на разработване на модел за интегриран културно-туристически продукт (МИКТП) на база римско археологическо наследство (РАН)“. Процесът на разработване преминава през последователни, логически обвързани стъпки - работни етапи (Прил. 1). Всяка стъпка е с определени функции, които гарантират цялостност и завършеност на модела. Тези стъпки се явяват и методически подход за изследване и анализ.

2.2. Възприети методи на изследване

В хода на изследователския процес са използвани методи за набиране, обработка и анализ на информация. За набиране на *първична информация* се прилагат емпирични методи (наблюдение – теренни проучвания, инвентаризация, анкета и интервю). За набиране на *вторична информация* се прилага специфичен методически инструментариум, който включва комбинирано използване на литературни източници, планови, нормативни и стратегически документи, информация от Археологическа карта на България (АКБ), официална статистическа информация (НСИ), публични регистри, официални сайтове и др. При *обработката и анализа на информацията* са приложени разнообразни общонаучни и частнонаучни методи, както количествени, така и качествени, включващи: оценяване чрез балова оценка, систематизация, класификация, сравнителен анализ, научен анализ и синтез, критичен анализ на нормативни и планови документи.

Обработването на получената статистическа информация е извършено чрез програма EXCEL. Резултатите от обработката са представени във вид на таблици и фигури в основния текст. В ГИС среда са създадени илюстративни картографски изображения.

II. Анализ и оценка на римското археологическо наследство в Северозападна България

1. Северозападна България в епохата на Римската империя - общ преглед и проученост

Проследяването на римския период в изследвания район е свързан с исторически преглед на изграждането на отбранителната система по р. Дунав,

създаването на римските провинции, изграждането на пътната мрежа и процеса на урбанизация. Многобройните и разнообразни по предназначение римски обекти, които се намират в съвременните граници на района, са свидетелство за значението и важната му роля в рамките на провинциите, в които е включен тогава.

При преобладаващата част от регистрирани обекти в АКБ не са провеждани редовни археологически проучвания. Те са документирани, но информацията за тях е оскъдна и се базира на теренни обхождания и наблюдения, открит материал на място, писмени или устни сведения, а обектите не са описани детайлно. Археологически разкопки през годините са провеждани при едва 23 от тях, а при 5 продължават и към днешна дата (Бонония, Рациария, Анище, Алмус, Градището при Вратца). Въпреки послабата проученост на района броят на регистрираните римски обекти е индикация за неговата археологическа наситеност и сериозно присъствие на римската епоха. Регистрираните разнообразни по своята функция и предназначение археологически структури са отражение на провинциалноримската архитектура и спецификите на местната среда. Макар и неизцяло изследвани те дават възможност за създаване на сравнително добра представа за историческото развитие и поселения тук.

2. Римското археологическо наследство в Северозападна България

2.1. Недвижимо римско археологическо наследство

Характерната за недвижимите археологически ценности многопластовост вследствие продължителното обитаване на територията и преизползване на археологическите структури е причина за присъствието на структури от няколко епохи. Ето защо при обектите, определени като римско археологическо наследство, са налични останки и материали от предходни и последващи периоди на тяхното обитаване и използване. В представеното римско археологическо наследство присъстват единствено обекти, описани в специализираната научна литература, които ще бъдат анализирани и оценени от гледна точка включването им в КТП. Описанието им се базира на информация от научни публикации и данни от АКБ. Разпределени са в две групи - обекти, които са част от отбранителната система на Дунавския лимес и обекти във вътрешността на района, на юг от р. Дунав (Прил. 2).

Крепостни съоръжения, военни лагери, и селища, регистрирани по Дунавския лимес.

Представените в изследването обекти от Дунавския лимес са Дортикум (с. Връв, Видинско), антично укрепление в с. Ново село, Флорентиана (с. Флорентин, Видинско), антично укрепление в м. „Уния Алба“ между с. Ясен и Гомотарци, Бонония (Видин), Ново (между Видин и с. Дунавци), Колония Улпия Рациария Траяна (с. Арчар, Видинско), антично укрепление в м. „Сливанси пост“ между с. Сливата и с. Орсоя, Реметодия (с. Орсоя, Монтанско), Алмус (Лом, Монтанско), антично укрепление при с.

Долно Линево, Помодиана (с. Станево, Монтанско), Регианум (Козлодуй, Врачанско), Августа (с. Хърлец, Врачанско), Вариана (с. Лесковец, Врачанско), Валериана (с. Долни Вадин, Врачанско). Към днешна дата Дунавската граница е изследвана неравномерно. Обектите, документираны в изворите, са локализираны и идентифицираны с различна степен на сигурност. Общият преглед на обектите показва, че през годините само при 6 от тях са провеждани археологически разкопки с различна продължителност. Изключително сериозен проблем при обектите по река Дунав се явяват и непрестанните иманярски набези през годините и невъзможността за осъществяване на контрол и защита от страна на властите. Това води до компрометиране и унищожаване на археологическите структури, продължаващо и в момента.

Обектите, разположени на юг от Дунавския лимес, във вътрешността на изследваната територия, са други примери, разкриващи особеностите на провинциалната култура, архитектура и живот в района през римската епоха. Сред тях са крепостни съоръжения, военни лагери, пътни станции, селища, вилни комплекси, гробни съоръжения и др. Представените обекти са: кастел Кастра Мартис (гр. Кула), Белоградчишка крепост, Конбустика, пътна станция в м. „Анище“, антична вила при с. Макреш, античен град Монтана с антична крепост, светилище на Диана и Аполон и вилни комплекси в района на Монтана, Берковско кале, крепост Калето в Мездра, антични вили край с. Долна Кремена, Галатин и Уровене, крепост Градището при Враца, крепост край с. Лиляче.

Обектите от римската епоха, включени в списъците на обекти със статут на недвижими културни ценности с категория “национално значение” за областите Видин, Враца и Монтана, са 28 (Видин - 11, Монтана - 7, Враца - 10) или 31 % от общия брой на културните ценности в тази категория за трите области. По-голямата част от статутите са определени преди повече от 30 години като при част от обектите не са провеждани и археологически проучвания. През този период ситуацията на археологическите обекти се е изменила, поради което базата данни се нуждае от актуализация.

2.2. Движимо римско археологическо наследство

Движимите археологически ценности от римския период представляват неделима част от общото римско археологическо наследство в района. Пренесени от терена, където са намерени, и позиционирани в експозициите и съхранявани във фондовете на музеи, те са важен допълнителен елемент за по-пълно разкриване, представяне и възприемане както на самите археологически обекти, така и на епохата, в която функционират. Информацията, която носят, допълва картината за културата и живота през римската епоха, за средата и историческото ѝ развитие. Артефактите, изложени в музеите, музейните сбирки и експозиционните центрове в района на изследване, са находки както от редовни разкопки, теренни обходи и сондажни проучвания, така и случайно намерени или предадени. Те са както

архитектурни и строителни елементи, така и предмети от бита, материално свидетелство за ежедневието на населението в римските провинции и характерните особености на провинциалноримската култура.

3. Подбор на недвижими археологически обекти и движими ценности, позиционирани в музеи и музейни сбирки, за включване в културно-туристически продукт

От документираните в литературни източници и регистрирани в АКБ недвижими обекти от римската епоха само за представените 33 бр. (16 от Дунавския лимес и 17 от вътрешността на района на юг от р. Дунав) е намерено по-подробно описание в специализираната научна литература. Поради това тези обекти се явяват и изходната база, от която да се селектират онези от тях, които биха могли да бъдат включени в КТП.

Подборът на обекти за включване в КТП се извършва въз основа степента им на изученост (по лит. източници) и проученост на терен (археологически разкопки). Като допустими за включване в КТП се възприемат и разглеждат онези, при които има осъществено археологическо проучване - редовни или спасителни археологически разкопки, при които е разкрита част от обекта. Това позволява в по-голяма степен да се направи интерпретация на разкритите структури и евентуално до се осъществи тяхната частична или цялостна възстановка. Включването в КТП зависи и от специализираната намеса, последвала непосредствено след приключване дейността на проучвателите. Тя е определяща за състоянието им след това и възможността за по-нататъшното им разработване. На база комбинацията на тези два критерия - проученост и последвала специализирана намеса се формират и четири групи обекти: 1. *Регистрирани непроучени*; 2. *Проучени/частично проучени и изоставени без или след специализирана намеса*; 3. *Проучени/частично проучени и експонирани*; 4. *В процес на проучване* (Стефанова, 2018). Представените в изследването 33 недвижими археологически обекта са разпределени в четирите формирани групи.

Най-голям е броят на тези, които попадат в групата „проучени/частично проучени и изоставени без или след специализирана намеса“ - общо 13. Следва групата „регистрирани непроучени“ с общо 10 обекта. Равен е общият брой на експонираните обекти и тези, проучвани в момента - по 5, близък до този на изоставените обекти с видими структури на терен - общо 4.

Конкретните обекти, които ще бъдат включени в КТП, са от групите - „проучени/частично проучени и изоставени без или след специализирана намеса“, „проучени/частично проучени и експонирани“ и „в процес на проучване“. Общият им брой е 14 (5 по Лимеса и 9 във вътрешността).

Комбинираното представяне на недвижимо и движимо наследство спомага за по-пълноценно и цялостно презентиране както на самите обекти,

така и на епохата. Включването и на експозициите с артефакти от римския период дава възможност за завършено презентирание на видимите и експонирани обекти и на представяне чрез находки на много от недостъпните на терен обекти, възприети като ресурсен запас. Отделните находки са пряко обвързани с недвижимите обекти, което е и предпоставка за съвместното им разглеждане и интегриране. Като основни експозиции могат да бъдат разглеждани тези в регионалните и исторически музеи, където има изложени най-голям брой находки от различни обекти от района, а едновременно с това във фондовете им се съхраняват и още допълнителни артефакти. Музейните сбирки към читалищата и общините допълват представата за епохата в района чрез изложените ценности, откривани в землищата на селищата. Експозициите, избрани да бъдат включени в КТП, са тези достъпни за посещения, от общо 13 общини.

Селектираните обекти на недвижимото и движимо археологическо наследство от римския период са базата, върху която ще стъпи разработването на цялостния МИКТП.

III. Предпоставки за разработване на интегриран културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство

1. Съвременен състояние и пригодност на недвижимите римски археологически ценности и музеи като туристически обекти за разработване на интегриран културно-туристически продукт

Проследяването на състоянието на недвижимите обекти на РАН се извършва от гледна точка на консервация, реставрация, адаптиране, експониране, социализация, предлагани услуги и обслужване на туристи. Чрез анализа на археологическите ценности като обекти за туризъм и в зависимост от съвременен им използване и туристическа пригодност се определя мястото, което заемат в ИКТП. Движимите археологически ценности могат да бъдат включени в продукта единствено като експозиции в музеи и музейни сбирки. Това предполага анализ на състоянието на музеите като обекти за туризъм с фокус върху експонирането на римските артефакти и дейностите, които музеите развиват.

1.1. Недвижими римски археологически обекти

Част от представените недвижими археологически обекти са пример за реализирана, макар и в различна степен, социализация и опити за превръщането им в туристически атракции. В зависимост от готовността за посрещане на туристи и създадената организация за тяхното обслужване се открояват основните археологически обекти, утвърдени и като туристически атракции - крепост Бдин, Белоградчишка крепост и Археологически комплекс „Калето“ в Мездра. Това са обектите, при които туристическият потенциал е

реализиран най-успешно. При крепостите Кастра Мартис и Монтана обществените проекти, свързани със социализацията и изграждането на туристическа инфраструктура, не са достатъчни, за да ги наложат като разпознаваеми туристически атракции. Предимно непознати за туристите са крепостта при с. Лиляче и Археологически резерват „Августа“. Проучени, но без последващи действия в посока тяхното експониране са Берковското кале и римската вила при с. Уровене. Като потенциални обекти за туризъм могат да се разглеждат тези в процес на проучване.

1.2. Музеите като туристически обекти

1.2.1. Музеи

Наред с експонирането на материалното културно наследство и организирането на постоянни и временни експозиции, музеите изпълняват и редица други дейности: събирателска, научноизследователска, археологически разкопки, реставраторска, фондова, експозиционна, издателска. Важна част от дейността им заема и провеждането на образователни програми. Така наред с археологическите експозиции от римския период, като важна част от ИКТП се очертават и социалните и културни дейности, прояви и събития, организирани от музеите.

1.2.2. Музейни сбирки, експозиционни и посетителски центрове

Освен в музеите, артефакти от римската епоха са изложени и в музейни сбирки във Вършец, Якимово, Вълчедръм, Криводол, Борован, Мизия, както и в Посетителския и Информационен център в Димово.

Въпреки богатите музейни фондове и разнообразни експонати инфраструктурата на музеите и презентирането на културните ценности не могат да бъдат определени като достатъчно атрактивни. Ограничено е и използването на интерактивни технологии и по-модерни способности за представяне на наследството. Това се отнася както за музеите, така и за читалищните музейни сбирки, където и инфраструктурата е доста стара. Музеите в района се отличават със слаба активност по отношение на дейностите, свързани с организиране на събития и провеждане на различни мероприятия. Като силно ангажиран с различни културни и социални дейности се откроява единствено РИМ - Враца.

2. Основни предпоставки за разработване на интегриран културно-туристически продукт

2.1. Обхват, туристико-географско положение и транспортна достъпност

Очертани са по-важните предимства и ограничители по отношение на туристико-географското положение и достъпността на района с пряко отношение към разработване на ИКТП, свързани с разположението на територията на изследване, отдалечеността от други градски центрове в

страната и съседните държави, състоянието на транспортната инфраструктура, както и отдалечеността на обектите на РАН един от друг.

2.2. Природни и антропогенни ресурси - възможност за интегриране с римско археологическо наследство в културно-туристически продукт

Неголямата отдалеченост между обектите на природното и културно наследство предоставя възможност за комбинираното им предлагане в различни туристически продукти. От тази гледна точка взаимовръзката между археологическите обекти и заобикалящите ги природни и антропогенни забележителности е много важна. Чрез комбиниране на ресурсите се разнообразява предлагането като по-този начин се достига до повече и различни групи туристи.

2.2.1. Природни ресурси

Съчетанието на основните компоненти на природната среда – релеф, климат и води на територията на Северозападна България създават благоприятни условия за развитие на туризъм. Едни най-популярните природни туристически обекти, привличащи традиционно голям посетителски интерес в района, са *пещерите* (Леденика, Магурата и Венеца). Благоприятни условия за развитие на туризъм предоставя и ПП „*Врачански Балкан*“ като среда за развитие на пешеходен, вело, еко, планински и селски туризъм. *Белоградчишките скали* са уникален природен феномен не само в България и Европа, но и в световен мащаб. Климатичните условия могат да се определят като благоприятни за практикуване на разнообразни туристически дейности и през четирите сезона. През последните години е установена трайна тенденция за ръст на европейските речни круизи, а *река Дунав* е сред предпочитаните европейски реки (Маринов и др., 2015). Другият важен туристически ресурс за района са *минералните извори* на Вършец и с. Спанчевци, които са използвани и през римската епоха.

2.2.2. Антропогенни ресурси

Като основен ресурс за културен туризъм освен представените обекти от римската епоха се разглеждат праисторическите местообитания в пещерите (Козарника, Магура) и други обекти на културно-историческото наследство - раннохристиянската базилика до с. Лютиброд, средновековната крепост Камъка в Оряхово. С потенциал за туристическо развитие са археологическите обекти в процес на проучване - неолитно селище край с. Оходен, неолитно селище при с. Майор Узуново, некропол при с. Балей от късната бронзова епоха, манастирски комплекс в местността „Манастирски дол“ при Враца. Освен представените вече исторически музеи по-известни и посещавани в района са Музеен комплекс Берковица с къща - музей „Иван Вазов“ и национален музей „Параход Радецки“ в Козлодуй. Други обекти за културен туризъм в района са *манастирите* (Клисурски, Чипровски, Лопушански, Черепишки и манастир и др.). Организираните в района

фестивали и фолклорни празници са ресурс за развитие на фестивален туризъм. Виното е важна част от културата и на траките, и на римляните, а днес винопроизводството се утвърждава като перспективен отрасъл за развитието на туризма.

Районът на изследване разполага със значително природно и културно наследство, което определя сериозния потенциал за развитие на туризъм и възможности за комбинирано предлагане на различни видове ресурси в комбинации с обекти на РАН.

2. 3. Туристическо предлагане

2.3.1. Настанителна база

По данни на НСИ за 2018 г. в едва 16 от всички 32 общини в района на изследване функционират места за настаняване, а половината от леглата са разположени в три общини - Видин, Враца и Вършец. Общият капацитет на настанителната база в областите Видин, Монтана и Враца е 3038 легла, разпределени в 83 места за настаняване. Това се равнява на едва 0,91 % от леглата и 2,40 % от местата за настаняване в цялата страна. Местата за настаняване са със сравнително малък среден капацитет - 37 легла при 89 легла средно за България. Преобладават нискокатегорийни обекти - категория 1, 2 и 3 звезди. Хотели с категория 4 звезди има само в Белоградчик (1) и Вършец (2), а хотел от най-високата категория 5 звезди липсва.

2.3.2. Заведения за хранене и развлечения

Възможности за хранене се предоставят както в места за настаняване така и в самостоятелни обекти - ресторанти и заведения за бързо обслужване. Според Националния туристически регистър (НТР) най-голям брой заведения за хранене са съсредоточени в областните и общински центрове, в места с по-силно развит туризъм или около конкретни туристически атракции.

2.3.3. Туристическа инфраструктура

Нивото на развитие на туризма и обслужването на туристите в отделните области и общини се определя и от изградената туристическа инфраструктура. На територията на изследвания район функционират 4 туристически информационни центъра. В по-малките общини по проекти са изградени посетителски центрове, част от които поради различни причини, свързани с недостатъчна готовност, липса на специализирани кадри или инициатива, не могат пълноценно да обслужват посетителите.

Чрез изградените маркирани маршрути към няколко от най-високите върхове в Западна Стара планина и екопътеки в отделни местности се осигурява възможност за практикуване на *пешеходен планински и екотуризм*. Възможностите за практикуване на *велотуризм* се свързват основно с международния дунавски велосипеден маршрут и организирани в отделни общини велосипедни събития. Инфраструктурата за *ски туризъм* е

изградена на две места - ски център „Връх Ком - Берковица“ и ски център „Пършевица“, ПП „Врачански Балкан“.

2.4. Туристическо търсене и ефективност на настанителната база

2.4.1. Туристическо търсене

През 2018 г. общият брой на пренощуващите лица в местата за настаняване в района възлиза на 110 421 души, което се равнява на едва 1,42% от общия брой на пренощуващите в страната. Реализираните нощувки формират среден престой от 1,9 дни спрямо 3,4 дни средно за страната. Разглежданият район формира приблизително едва 1% от нощувките в национален план. Общините с реализирани най-голям брой нощувки за 2018 г. са Враца, Видин и Вършец. Нощувките в тези три общини съставляват 66% от общо всички нощувки за изследвания район. За 2018 г. при всички общини доминиращо е търсенето от българи, които реализират 85% от нощувките. При чужденците 92% от пренощуващите и 93% от нощувките се осъществяват в шест общини - Видин, Враца, Козлодуй, Монтана, Белоградчик и Вършец.

2.4.2. Ефективност на настанителната база

Общите приходи от нощувки в областите Видин, Монтана и Враца през 2018 г. възлизат на 6 434 675 лв. Трите области са с приблизително близки по стойност приходи, като най-големи са при област Монтана - 2 207 906 лв. На ниво общини приходите както за 2007 г., така и 2018 г. се генерират основно от настанителните бази на пет от тях – Видин, Враца, Вършец, Монтана и Козлодуй. В сравнение с 2007 г. единствено при община Берковица е регистриран спад на приходите. Общата заетост на настанителната база в изследвания район е 20,4 %. С най-добри показатели за ефективност на настанителната база е община Враца.

2.5. Човешки ресурси

2.5.1. Население – брой, движение, възрастова и образователна структура

Населението на трите разглеждани области по данни на НСИ към 2018 г. е 377 051 души, което представлява 5,39 % от населението на България. За района са характерни някои сериозни демографски проблеми като застаряване, трайно намаляване на населението и обезлюдяване. Те са най-силно изразени в област Видин. Като цяло при всички общини в района на изследване най-висок е дялът на населението със средно образование, следван от този с основно. Изселването на голяма част от населението след гимназиално образование е предпоставка за ниския образователен статус на населението.

2.5.2. Работна сила, заетост и безработица

В изследваните области се наблюдава относително неблагоприятна ситуация по отношение състоянието на *работната сила*. Коефициентите на

икономическа активност и на заетост са значително под средните стойности за страната, и обратно коефициентът на безработица е над този за страната. Друга неблагоприятна характеристика е, че лицата извън работната сила (поради напреднала възраст, обезкуражени и др.) превъзхождат по брой работната сила и в трите области.

2.5.3. Заети в туризма

За мястото на *заетите в сферата на туризма* в икономиката и на трите области дава представа цялостното разпределение на заетите по икономически дейности. Заетите в сферата на туризма се движат между 4% и 7% (при отчитане на заети в хотелиерство, ресторантьорството, култура, спорт и развлечения), което като дялово участие и при трите области може да бъде отнесено към средно ниво на заетост.

2.6. Управление на туризма на регионално и местно ниво

2.6.1. Управляващи субекти

Проследени са основните управляващи субекти на областно и общинско ниво.

2.6.2. Механизми за управление

Разгледани са различни инструменти на планиране като концепции, стратегии и планове, които са свързани пряко или косвено с развитието на културния туризъм. Прегледът им е насочен към анализ на мястото, което културното наследство, в частност римското, заемат в тях. Проследяват се предвидените мерки за развитието на културния туризъм, готовността и нагласите към превръщане на недвижимите културни ценности от римската епоха в туристически обекти. Проследено е и проектното финансиране в областта на туризма и римското археологическо наследство.

IV. Мнения и нагласи на заинтересованите страни

1. Необходимост от изследване на заинтересовани страни

За разработването на модел за ИКТП е важно да се проследят и изследват както ролята, така и нагласите на различните групи заинтересовани страни в района на неговото разработване и прилагане.

2. Методика на изследването на заинтересованите страни

За постигане на максимално обективен анализ при изследването на мнението и нагласите на заинтересованите страни са подготвени и проведени анкетни проучвания в два етапа. *Първият етап* включва провеждане на интервюта с представители на всички общински администрации в трите области и специалисти археолози от местните исторически музеи. Целта е да

се очертае общата ситуация в района, свързана с наличието, опазването, разпознаваемостта и социализацията на римските археологически обекти, както и да се проследят териториалните различия в туристическото развитие в общините. *Във втория етап* се изследват нагласите на заинтересованите към ИКТП на база РАН с цел отчитане тяхната готовност за включване в процеса на неговото разработване и прилагане чрез пет отделни анкетни проучвания. Те са насочени към: администрации на основните и допълнителните общини; представители на всички исторически музеи; представители на посреднически туристически фирми - туроператори и турагенти и представители на места за настаняване в трите области. За всяка една целева група е разработен структуриран въпросник - анкетна карта като въпросите в него са организирани в тематични групи.

3. Анализ на мненията и нагласите на заинтересованите страни от включване на римското археологическо наследство в интегриран културно-туристически продукт

3.1. Анализ на предварително проучване (*първи етап*) чрез интервюта с ключови заинтересовани страни

3.1.1. Мнения, отношение и нагласи на експерти от общинските администрации

Анализът на проведените структурирани интервюта с представителите на местната власт дава възможност за формиране на обща представа за отношението, нагласите и ангажираността на общинските администрации към римското археологическо наследство, разположено на територия им. Разграничени са и общините, които разполагат с туристически ресурси и настанителна база и онези, за които туризмът не се явява приоритетен отрасъл или не разполагат с необходимите условия за развитието му.

3.1.2. Мнения, отношение и нагласи на археолози от регионални и местни исторически музеи

От проведените полуструктурирани интервюта се добива представа за общото състояние на римското археологическо наследство в изследвания район и отношението и нагласите на археолозите към разработването на археологическите обекти в туристически.

Резултатите от интервютата с представителите на общинската администрация и археолозите могат да бъдат обобщени като:

А) Отношение към разработването на продукта:

- Археологическите ценности от римската епоха в района са оценени като достатъчно атрактивни и значими, което прави възможно включването им в подобен продукт самостоятелно или в комбинация с други забележителности;

- Отчетена е положителната нагласа на специалистите археолози относно социализацията на обектите и разработването на туристически продукт на база римско археологическо наследство;

- Открити са основни исторически линии, върху които може да залегне продуктът, а именно „Лимесът“, добивът на злато и сребро, класическият провинциален римски град и др.;

- Засвидетелстваните опити за разработване на отделни единични римски археологически обекти на територията на различни общини се оказват незадоволителни. Към този момент сами по себе си обектите трудно привличат и задържат туристи в района, което подкрепя идеята за необходимостта от съвместното им разработване и промотиране;

Б) Териториално разположение на движимо и недвижимо римско археологическо наследство по общини.

В) Общини с възможности за туристическо предлагане (настанителна база и изградена туристическа инфраструктура).

Г) Общини, на чиято територия липсват проучени и експонирани обекти на римското археологическо наследство, туристическа инфраструктура и настанителна база, за които туристическият отрасъл категорично не се явява приоритет.

Като краен резултат е направена подялба на общините на основни (с проучени, експонирани и видими на терен обекти на недвижимото римско археологическо наследство и по-силно туристическо развитие) и допълнителни (без експонирани недвижими римски археологически обекти и по-слабо туристическо развитие).

3.2. Анализ на мнението и нагласите на заинтересованите страни по информация от собствени анкетни проучвания (*втори етап*)

Получените резултати от втория етап на анкетното проучване са обобщени и анализирани в 10 аспекта.

3.2.1. Мнения за общо състояние на туризма в общините

Туризмът е припознат като приоритетен отрасъл при 72,7% от изследваните основни общини, а културният туризъм е определен като водещ специализиран вид туризъм. Открояват се само три общини - Монтана, Криводол и Димово, при които туризмът не попада сред приоритетните сфери. Туризмът е припознат като приоритетен отрасъл от едва 25 % от респондентите от общински администрации на допълнителните общини - Ново село, Чипровци и Чупрене, а като по-далечна перспектива от 33,33 %. На този фон допълнителните общини, които се отличават като по-перспективни, със заявени амбиции за реализиране на туристическия си потенциал са Чипровци и Чупрене.

3.2.2. Познание за римското археологическо наследство

Отчита се сравнително по-добро познаване на римското археологическо наследство от местната власт, отколкото от представителите на туристическите фирми, което се отразява и върху включването и предлагането на района в техните туристически програми. Едва 33,3 % от туроператорите и турагентите заявяват, че са запознати с римските обекти в района като посочените от тях обекти в общи линии обхващат най-известните (крепостите във Видин, Белоградчик, Кула, Монтана и Мездра).

3.2.3. Римското археологическо наследство като туристически ресурс

Римското археологическо наследство се възприема като значима част от общото културно наследство на района и подходящ ресурс за развитие на туризъм както от респондентите от общинските администрации на основните общини, така и от експертите от музеите.

3.2.4. Нагласи за превръщане на римските археологически обекти в туристически

Преобладаващата част от обектите, определени от представителите на общинските администрации на основните общини като подходящи за разработване в туристически, се припокриват с тези, посочени и от експертите в музеите. Положителната нагласа на представителите на общинските администрации на основните общини към превръщането на римските археологически обекти в туристически проличава и от готовността, засвидетелствана от всички, да се включат в този процес. Единодушни са обаче, че това би станало при наличие на външно финансиране, а при половината от тях и при подкрепа от други организации и научни институции. Това може да се приеме и като свидетелство за готовността и желанието им за осъществяване на междуинституционално сътрудничество.

3.2.5. Идентифицирани настоящи практики и отговорности към римското археологическо наследство

Преобладаващата част от респондентите от общинските администрации на основните общини се определят като отговорни за стопанисването, контрола и опазването на обектите. Експертите от музеите определят движимото и недвижимото културно наследство от римската епоха като важен приоритет в експозиционната им дейност, теренни проучвания и образователни програми, като същевременно го свързват и с възможности за реализиране на нови дейности в бъдеще, преди всичко с образователна насоченост. Присъствието му в програмите на музеите се откроява в провеждането на тематични временни експозиции, лекции и беседи с различна периодичност.

3.2.6. Мнения и нагласи за разработване на римското археологическо наследство в самостоятелен продукт

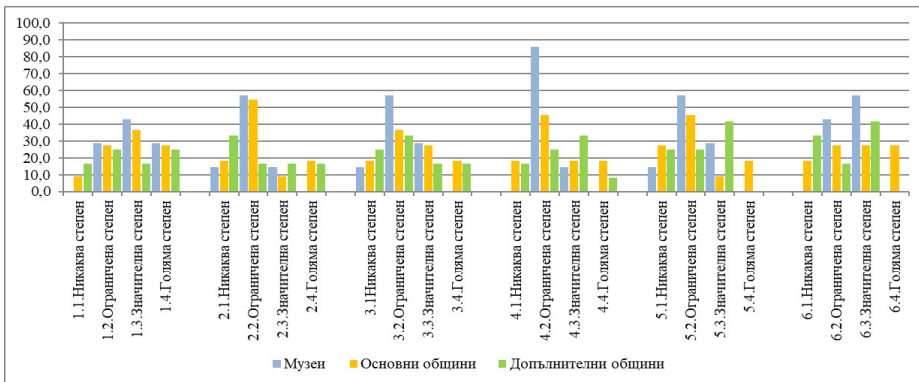
Представителите на общинските администрации на основните общини и експертите от музеите определят като възможно разработването на РАН в интегриран туристически продукт преди всичко на територията на трите области Видин, Враца и Монтана. Самата реализация на териториалното интегриране обаче е оценена в най-висока степен като възможна между отделни общини в рамките на една област. Наблюдава се положителна нагласа към интеграцията на наследството на по-голяма територия, която включва повече и разнообразни ресурси, но същевременно предполага и появата на редица трудности, съпътстващи подобна съвместна междуобщинска дейност.

По отношение интеграцията на римските обекти в различни маршрути най-голям процент одобрение при респондентите от основните общини, музеите и туристическите фирми получава културно-познавателен маршрут „Римски крепости в Северозападна България”. След него представителите на общинска администрация на основните общини и експертите от музеите посочват круизен маршрут (Дунавски лимес) и велосипеден маршрут (Дунавския лимес).

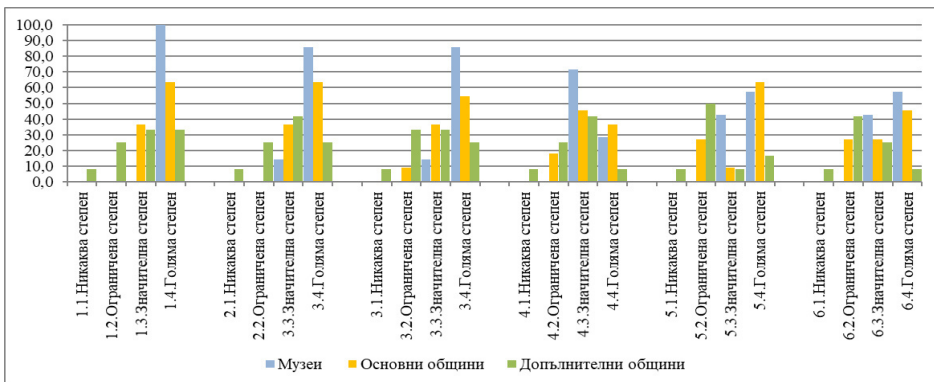
Относно възможностите за интегриране на РАН с други видове ресурси най-голямо одобрение получава интегрирането с други обекти на културното наследство (54,5 % - основни общини и 57,1% - музеи), следвани от природни забележителности.

3.2.7. Ползи от създаване на интегриран туристически продукт

Ползите са разгледани в два аспекта - социално-икономически и културни, като са представени съответно в по 6 направления и 4 степени (Фиг. 1,2). Ползите в културно отношение са оценени значително по-високо от социално-икономическите, както от респондентите от общинските администрации, така и от експертите в музеите. Експертите в музеите оценяват някои от ползите, свързани конкретно с археологическите обекти по-високо, отколкото анкетираните от общините.

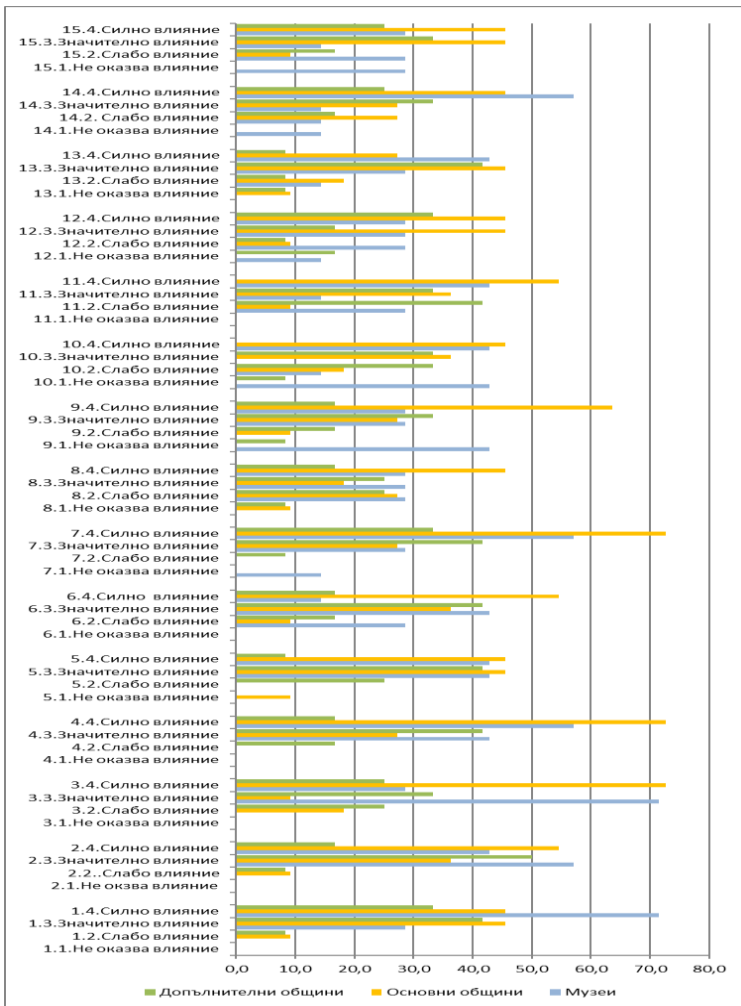
Фиг. 1. Социално-икономически ползи от създаването на интегриран туристически продукт (%): 1. Съживяване на района; 2. Задържане на местното население; 3. Развитие на местен бизнес; 4. Разкриване на нови работни места; 5. Повишаване доходите на местното население; 6. Подобряване на пътната инфраструктура

Фиг. 2. Ползи в културно отношение от създаването на интегриран туристически продукт (%): 1. Съхраняване и опазване на културното наследство; 2. Популяризиране на местното културно наследство; 3. Популяризиране на общината/ дестинацията; 4. Увеличаване на посетителския поток на музея; 5. Стимулиране на нови археологически разкопки; 6. Социализация на нови археологически обекти

3.2.8. Ограничаващи фактори за създаване на интегриран туристически продукт

Ограничаващото влияние за създаване на продукта е оценено от респондентите чрез предложените 15 фактора в четири възможни опции. Факторите от 1 до 7 са обвързани със състоянието на културното наследство, а тези от 8 до 15 със социално-икономическата ситуация (Фиг.3).

Фиг. 3. Как оценяват ограничаващото влияние на изброените фактори за създаването на интегриран туристически продукт ? (%): 1. Недостатъчно разкрити и проучени обекти; 2. Изоставени и недостъпни археологически обекти; 3. Липса на контрол и защита върху обектите; 4. Посетателства върху недвижимото културно наследство (иманярство); 5. Недостатъчно социализирани археологически обекти; 6. Недостатъчна информационна обезпеченост за археологическите обекти; 7. Липса на финансиране за проучване, консервация и социализация на обектите; 8. Бюрократични пречки и незаинтересованост; 9. Липса на специализирани кадри; 10. Лоша пътна инфраструктура на територията на общината; 11. Затруднена / липса на транспорта достъпност до обектите; 12. Липса на съпътстваща туристическа инфраструктура, настанителна база; 13. Липса на местна инициатива; 14. Липса на подкрепа на национално ниво; 15. Липса на координация между институциите

Ограничаващото влияние на факторите, свързани с културното наследство, са оценени с по-висока степен на въздействие от социално-икономическите. Въпреки че общата нагласа към ограничаващите фактори и на трите групи респонденти в голяма степен съвпада, се усещат нюанси в гледните точки, свързани конкретно със спецификата на дейностите и практиките им. Ето защо експертите от музеите оценяват в по-малка степен фактори, свързани конкретно със състоянието на туристическата инфраструктура, а местната власт в по-малка степен отчита фактори, свързани със състоянието на археологическите обекти.

3.2.9. Роли на заинтересованите страни

Като основен проблем, свързан с реализирането на туристическия продукт, се открояват категоричните неясноти по отношение ролите на институциите, отговорни за превръщането на археологическите обекти в туристически и тяхното стопанисване. Налага се усещането за съществуващи пропуски по отношение на норми, режими и разпоредби, свързани с културното наследство и неговото използване, липса на съгласуваност и комуникация между институциите, липса на контрол при изпълнението на задълженията им.

3.2.10. Възможности за сътрудничество между заинтересованите страни

Очертава се необходимост от по-ефективно сътрудничество между местната власт и собствениците на места за настаняване, както и между местната власт и туроператорите в посока популяризиране на римското археологическо наследство и предизвикване на интерес към района. Желание и готовност за сътрудничество в разработването и превръщане на културно-исторически и природни обекти в туристически е засвидетелствано и от допълнителните общини при подкрепа от други организации и научни институции.

V. Комплексна оценка на римските археологически обекти, музеите и общините за включване в интегриран културно-туристически продукт

1. Методика на оценяването

1.1. Цел, обект и технология на оценяването

Комплексното оценяване на недвижимите археологически обекти, музеи и общини, предвидени за включване в ИКТП, подпомага процеса на разработването на продукта. В настоящето изследване процесът на оценяване условно може да бъде разделен на две части. Първата част е свързана с оценка на недвижими обекти на РАН като ресурс. Целта на оценяването в тази част е

да бъде определено актуалното състояние и степента на атрактивност на всеки един обект. Това ще улесни вземането на решения за това как той най-целесъобразно да бъде използван за целите на туризма и да бъде правилно преценен начинът на включване на отделните обекти в КТП. Във втората част акцентът на оценяването се поставя върху готовността за включване в ИКТП на недвижимите римски археологически ценности и музеите като обекти за туризъм и общините като среда за туризъм. Чрез оценката за готовност и последвалата им класификация се определя мястото, което обектите заемат в продукта, като се очертават възможностите им за интеграция. Оценяването се прави чрез метода на баловата оценка.

1.2. Критерии и индикатори за оценка

Оценяването се осъществява чрез специално разработена за конкретната цел „система от индикатори“ (вкл. и подиндикатори), организирани в категории, чрез които се разглеждат специфични теми, групирани под общо заглавие. За двете части на оценяване се предлагат 4 различни пакета индикатори (по един за първа и три за втора част). Избраните индикатори са конкретни за всяка от четирите групи обекти и измерват актуална информация към момента на оценяване. По своя характер те са количествени и качествени, ситуационно оценъчни. Използваната информация за осъществяване на оценяването е от собствени теренни изследвания (организирана база данни от информация, набрана чрез предварително подготвен формуляр за инвентаризация на археологически обекти и анкетни проучвания), НСИ, АКБ, НТР и др. източници. Процесът на определяне на индикаторите за оценка е предшестван от установяване на критерии за техния подбор.

1.3. Категории и индикатори за оценка по групи обекти

1.3.1. Категории и индикатори за оценка на недвижимото римско археологическо наследство като ресурс

За целите на оценяването на недвижимите римски археологически ценности като ресурс за разработване на КТП са подбрани 8 индикатора. Те са организирани в две категории – „състояние“ с индикатори цялостност, разкрити и видими пластове от римската епоха, автентичност и степен на застрашеност и „атрактивност“ с индикатори познавателна и научна стойност, концентрация на находки, естетическа стойност на обекта и естетическа стойност в контекста на околната среда.

1.3.2. Категории и индикатори за оценка на недвижимите археологически ценности като обекти за туризъм

Подбраните 16 индикатора за оценка на състоянието на недвижимите археологически ценности като обекти за туризъм и готовността им за включване в ИКТП са организирани в 4 категории: *достъпност*;

инфраструктурна обезпеченост; готовност за обслужване на туристи; разпознаваемост.

1.3.3. Категории и индикатори за оценка на музеите като обекти за туризъм

Подбраните 16 индикатора за оценка на музеите са организирани в 4 категории - *достъпност; състояние на инфраструктурата; дейности и обслужване в контекста на туризма; разпознаваемост.*

1.3.4. Категории и индикатори за оценка на общините като среда за туризъм

Подбраните 18 индикатора за оценка на общините са организирани в 4 категории - *туристическо предлагане; човешки ресурси; туристическо търсене; туристическо управление.*

1.4. Ска́ли за оценка

1.4.1. Ска́ла за оценка на недвижимото археологическо наследство като ресурс

Индикаторите, включени в двете категории, се оценяват чрез индивидуална балова ска́ла. Сборът от оценките на отделните индикатори в категория формират междинни оценки. Крайната оценка се формира като сбор от двете категории. Баловата ска́ла за 7 от индикаторите варира от 1 до 5, където максималната оценка на индикатор е 5, а минималната 1. Индикаторът „степен на застрашеност“ се оценява съответно с точки от -5 до 0. При индикатор „концентрация на находки“ броят на получените точки се базира на броя разкрити находки по информация от АКБ. За останалите индикатори оценяването се извършва на база експертна оценка. За формиране на крайната оценка два от индикаторите „цялостност“ и „естетическа стойност на обекта“, определени като такива с голяма значимост, получават коефициент на тежест, равен на 2. Максималната оценка за обект е 45 точки, като в двете категории са съответно 20 и 25 точки.

1.4.2. Ска́ли за оценка на готовността на недвижимите археологически обекти, музеите и общините за включване в интегриран културно-туристически продукт

Индикаторите, включени във всяка една категория, се оценяват чрез индивидуална балова ска́ла. Сборът от оценките на отделните индикатори в категория формират междинни оценки за всяка категория в група. Цялостната оценка на обект представлява сбор от оценките на отделните категории. Баловата ска́ла за индикаторите варира от 1 до 5.

Всеки един индикатор е описан чрез определени характеристики, на които максималният брой е 5. Тези характеристики могат да бъдат с еднаква тежест, в този случай всяка една носи по 1 точка. Когато характеристиките са по-малък брой, съответно в зависимост от значимостта на всяка една от тях,

се присъждат точки в комбинации до 5. Ако характеристиките са с различна тежест съответно могат да бъдат в комбинация 1, 2, 3 точки. Изключение правят три от индикаторите, които са с максимална оценка 10.

За част от индикаторите оценяването се извършва на база наличие или отсъствие: при наличие на определена характеристика се присъждат от 1 до 5 точки в зависимост от спецификата и тежестта ѝ, а при липса 0.

За формиране на крайната оценка част от индикаторите получават коефициент на тежест, равен на 2 с цел акцентирание върху тези с по-голяма значимост при представяне на обектите.

Максималната оценка за обект е 160 точки.

Оценките, които се поставят, са на база предварително събрана първична и вторична информация, както и на база експертна оценка.

2. Резултати от оценяването

2.1. Резултати от оценката на недвижимото археологическо наследство като ресурс и класификация на обектите

Въз основа на получените крайни резултати от *оценката на недвижимото археологическо наследство като ресурс* обектите са разпределени в 5 групи поотделно и за двете категории – състояние и атрактивност. Въз основа на комбинация от оценките от двете категории се прави окончателна класификация на недвижимото археологическо наследство като ресурс, където обектите са разпределени в пет групи. (Табл. 1).

Състоянието и атрактивността на оценяваните археологически обекти към момента не позволява възприемането им като самостоятелни обекти за туризъм дори и на тези от първа група. Крепостите в Монтана, Кула и Мездра като обекти с най-високи оценки могат да се разглеждат като водещи в КТП, около които да бъдат поставени и организирани и останалите обекти. На този етап като състояние и разкритост на археологическите структури останалите обекти не са достатъчно атрактивни и не биха могли да предизвикат по-сериозен посетителски интерес. Преобладават обектите с видими структури, които обаче не са добре поддържани. Реализираната при част от тях специализирана намеса, свързана с частични опити за експониране, е недостатъчна. Ето защо на този етап по-голям потенциал има включването им като елементи с определена тежест в интегриран културно-туристически продукт.

Комбинираното на отделните обекти в ИКТП е предпоставка за постигане на по-цялостно презентирание както на епохата и културата, така и на ролите и функциите, които са изпълнявали в миналото. Също така ще допринесат за повишаване на тематичното и видово многообразие на продукта.

Таблица 1. Класификация на селектираните археологически обекти

№	Група	Археологически обекти
1	Добро състояние на обекта и висока степен на атрактивност	Антична крепост Монтана, Кастра Марпис, крепост Мездра
2	Задоволително състояние на обекта и средна степен на атрактивност	Белградчишка крепост, Пътна станция в м. Анище, Радиария, Августа, Алмус
3	Задоволително състояние на обекта и ниска степен на атрактивност	Вила при с. Уровене, Бонония
4	Незадоволително състояние на обекта и висока степен на атрактивност	Берковско кале
5	Незадоволително състояние на обекта и средна степен на атрактивност	Крепост при с. Лиляче, Градището при гр. Враца

Включването на обектите в ИКТП е предпоставка и за по-надеждно прилагане и съблюдаване на мерките, свързани с опазването им. То може да провокира и редица допълнителни дейности, насочени към поддръжка и експониране на повече археологически структури, което да допринесе както за съхранението им, така и за подобряване цялостната визия на ИКТП. Разработването на подобен продукт спомага популяризирането и защитата на обектите, което може да се разглежда като възможност за разработване и включване на нови обекти в ИКТП, както и за стимулиране на нови археологически проучвания.

2.2. Резултати от оценката на готовността на недвижимите археологически обекти, музеите и общините за включване в интегриран културно-туристически продукт

Въз основа на *оценката на готовността на недвижимите археологически обекти, музеите и общините за включване ИКТП* е направена класификация на всички първоначално заложените обекти (недвижими археологически обекти, музеи и общини) също в 5 групи (Табл. 2, 3, 4). Групите са както следва:

Първа група „С изключително висока степен на готовност“ (от 129 до 160 точки);

Втората група „С висока степен на готовност“ (от 97 до 128 точки);

Трета група „Със средна степен на готовност“ (от 65 до 96 точки);

Четвърта група „С ниска степен на готовност“ (от 33 до 64 точки);

Пета група „С много ниска степен на готовност“ (от 0 до 32 точки).

Всеки един обект попада в съответната група в зависимост от крайната си оценка. Формирането на групи позволява по-ясно разграничаване на особеностите на обектите и прави възможно сравнението между тях.

2.2.1. Класификация на недвижими археологически обекти според степента на готовност за включване в интегриран културно-туристически продукт

Таблица 2. Класификация на недвижими археологически обекти според степента на готовност за включване в ИКТП

Група	Категория	Достъпност	Инфраструктурна обезпеченост	Готовност за обслужване на туристи	Разпознаваемост	Обща оценка
	Община	Макс. оценка за категория (бр. т. - 30)	Макс. оценка за категория (бр. т. - 60)	Макс. оценка за категория (бр. т. - 30)	Макс. оценка за категория (бр. т. - 40)	Макс. оценка за обект (бр. т. - 160)
1	Калето Мездра	28	52	24	34	138
2	Белоградчишка крепост	13	52	24	38	127
	Крепост Бдин	30	38	22	36	126
3	Ангична крепост Монтана	29	38	2	17	86
	Кастра Марнис	24	32	2	17	75
4	Градището при гр. Враца	19	10	0	9	38
	Берковско кале	14	14	0	10	38
5	Августа	9	14	0	8	31
	Бонония	20	0	0	7	27
	Алмус	17	0	0	7	24
	Крепост при с. Лиляче	3	9	0	10	22
	Рашиария	11	4	0	7	22
	Пътна станция в м. Анище	7	0	0	9	16
	Вила с. Уровене	5	6	0	4	15

2.2.2. Класификация на музеите според степента на готовност за включване в интегриран културно-туристически продукт

Таблица 3. Класификация на музеите според степента на готовност за включване в ИКТП

Група	Категория	Достъпност	Състояние на инфраструктурата	Дейност и обслужване на туристи	Разпознаваемост	Обща оценка
	Община	Макс. оценка за категория (бр. т. - 20)	Макс. оценка за категория (бр. т. - 30)	Макс. оценка за категория (бр. т. - 80)	Макс. оценка за категория (бр. т. - 30)	Макс. оценка за обект (бр. т. - 160)
1				-		
2	РИМ - Враца	19	28	38	24	109
3	РИМ - Видин	20	18	28	24	90
	РИМ - Монтана	19	12	36	16	83
	ИМ - Лом	18	10	34	15	77
	ИМ - Оряхово	18	12	23	15	68
4	ИМ - Чипровци	11	8	12	19	50
	ИМ - Белоградчик	10	7	15	13	45
5				-		

2.2.3. Класификация на общините според степента на готовност за включване в интегриран културно-туристически продукт

Таблица 4. Класификация общините според степента на готовност за включване в ИКТП

Група	Категории	Туристическо предлагане	Човешки ресурси	Туристическо търсене	Туристическо управление	Обща оценка
	Община	Макс. оценка за категория (бр. т.) - 70	Макс. оценка за категория (бр. т.) - 35	Макс. оценка за категория (бр. т.) - 15	Макс. оценка за категория (бр. т.) - 40	Макс. оценка за обект (бр. т. - 160)
1	Враца	62	30	15	32	139
2	Видин	54	29	15	26	124
3	Белоградчик	43	17	10	22	92
	Вършец	42	17	13	20	92
	Монтана	40	28	12	10	90
	Мездра	38	23	5	24	90
	Лом	33	24	8	14	79
	Берковица	28	21	7	18	74
	Козлодуй	31	21	10	10	72
4	Димово	18	12	3	10	43
	Мзиз	5	17	0	16	38
	Бяла Слатина	12	17	6	2	37
	Оряхово	11	14	3	6	34
5	Роман	10	14	3	2	29
	Георги Дамяново	12	12	3	2	29
	Чупрене	2	10	0	16	28
	Чипровци	9	10	0	8	27
	Кула	6	12	3	2	23
	Брегово	2	14	0	4	20
	Бойчиновци	4	12	3	0	19
	Ново село	3	11	0	4	18
	Хайредин	0	13	0	4	17
	Ружички	1	9	0	4	14
	Вълчедръм	0	14	0	0	14
	Криводол	2	12	0	0	14
	Борован	2	10	0	0	12
	Брусарци	0	12	0	0	12
	Медковец	0	9	0	0	9
	Якимово	0	9	0	0	9
	Грамада	0	9	0	0	9
	Макреш	0	6	0	0	6
	Бойница	0	6	0	0	6

Преобладаваща част от недвижимите обекти и музеите са разположени в общини с изключително висока, висока и средна степен на готовност. Музейните сбирки от друга страна се намират предимно в общини с много ниска степен на готовност. Въпреки наличието на обекти и в общини с ниска и много ниска готовност, неголямото разстояние между тях и общините с по-висока готовност предполага опция за използване на тяхната база и ресурси, което до голяма степен ограничава проблема с липсата на места за настаняване и хранене и прави възможно включването им под някаква форма в продукта. От друга страна в редица малки общини с по-слаби показатели се наблюдава тенденция за реализиране на проекти, насочени към развитие на туризма на местно ниво. Те обаче не водят до постигане до съществени резултати и ползи за местната общност. Голяма част от изградената туристическа инфраструктура не се използва по предназначение. Липсват по-цялостна визия и идеи за привличане и задържане на посетители

отвѣд усвояването на средствата по съответните програми. Музейните сбирки също остават изключително непопулярни. Те не са възприемани като съществен туристически ресурс Липсват и идеи за тематичното им обвързване им с други забележителности в района. Това налага необходимостта от търсенето на нови възможности за реализиране на туристическия потенциал на повече общини чрез използване на наличните им ресурси и изградена туристическа инфраструктура.

3. Разпределение на обектите за включване в интегриран културно-туристически продукт

Получените крайни оценки на обектите в отделните групи са значително по-ниски от максималните възможни. Това показва по-ниската степен на готовност за включване в продукта както на недвижимите обекти и музеите, така и на общините в района, което потвърждава тезата за необходимост от прилагане на интегриран подход при разработване на продукта. Извършената класификация на обектите е решаваща за определяне на мястото и ролята им в продукта. Въз основа на получените оценки те се поделят на основни и допълнителни (Прил. 3). Основните обекти са водещите елементи, около които се формира продуктът. Към тях се включват и допълнителните в зависимост от насочеността на продукта и моментното им състояние, което в зависимост от местната инициатива и дейности подлежи на динамични промени.

VI. Концептуален модел за интегриран културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство в Северозападна България

1. Оси на интеграция

Съвместното предлагане на ресурси и услуги с цел споделяне на ангажменти, оптимизиране на процеси и постигане на повече ползи за всички участници излиза на преден план като същевременно изисква и прилагането на правилни управленски решения. В този смисъл за настоящето изследване е изключително важно на първо място ясно да бъдат очертани възможните оси на интеграция между всички партньори, които участват в процеса на създаване и реализиране на ИКТП. Въз основа на направения цялостен анализ и оценки са изведени основните оси на интеграция. Интеграцията е разгледана в няколко основни направления:

➤ *Оси на ниво ресурс:*

1. Интеграция в ядрото между обекти на римското археологическо наследство – недвижими и движими ценности, позиционирани в музеи и музейни сбирки;

2. Тематична интеграция на обекти на римското археологическо наследство (недвижимо и движимо) с други туристически атракции и забележителности (природни и антропогенни).

➤ **Оси на ниво функции:**

Интеграция между обекти на римското археологическо наследство и предлагащите основни и допълнителни услуги (настаняване, хранене, транспорт, информационни услуги и др.);

➤ **Оси на териториална интеграция:**

На териториален принцип, съобразно разположението на подобрите археологически обекти и музеи, близостта им с други туристически атракции и общините, предлагащи туристически услуги;

➤ **Интегрирано управление на ИКТП.**

Интеграция между управляващи и координиращи субекти и управлявани обекти и услуги в цялостна система за разработване и реализиране на ИКТП на база РАН.

2. Пазарен сегмент (целеви пазари) за ИКТП

Чрез разработването на ИКТП на база РАН се цели и увеличаване на посетителите и потребители на основни и допълнителни услуги, както и удължаване на престоя им. Това би осигурило и приходи за общините и бизнеса от развитието на културен туризъм, което е и основна пазарна цел на предлагания продукт. Предвид основния туристически ресурс (РАН), използван при разработването на ИКТП, като основни целеви пазари могат да бъдат определени туристи с предпочитания към културен туризъм, в частност културно-исторически, археологически и познавателен. Наличието на допълнителни туристически забележителности и атракции с възможност за включване в продукта предполагат и разширяване на целевите пазари и към туристи с интерес към екотуризъм, пещерен, рекреационен, балнео и СПА, винен и др. Като цяло се очертават няколко основни потенциални пазарни сегмента, към които може да се насочи предлагането на ИКТП:

- Специалисти в областта на археологията и историята с професионални интереси към римската епоха;
- Любители с интерес към археологията и историята, в частност римския период, чужденци и българи;
- Учащи (ученици и студенти – български и чуждестранни);
- Индивидуални посетители (вкл. семейства) за краткотраен (уикендов) и дълготраен (ваканционен) туризъм;
- Участници в обиколни (познавателни) турове;
- Туристи, практикуващи друг вид туризъм в района (круизен, балнео и СПА, еко и пешеходен, вело, религиозен, бизнес и др.);
- Потенциални чуждестранни туристи от трансграничните райони на Сърбия и Румъния.

3. Концептуален модел на ИКТП

Предложеният концептуален модел фокусира вниманието върху мястото и значението на римското археологическо наследство в цялостната система на ИКТП (Прил. 4). Включва шест основни елемента (ядро, базисна техническа инфраструктура, туристическо предлагане, туристически пакети, реклама и управление), които са разгърнати и в поделемента. Всички те са в тесни взаимоотношения и взаимовръзки. В модела са включени и още два елемента - осите на интеграция и пазарният сегмент (целеви пазари), чиято роля е да моделират окончателно продукта в конкретни туристически пакети към точно определени потребители в определен времеви период.

Работният модел на ИКТП е отговор на необходимостта от създаване на подходящ и атрактивен начин за предлагане на РАН на туристическия пазар, съобразен не само със спецификата на самия ресурс но и с особеностите – природни, икономически и социални на района на изследване. Моделът е отговор и на необходимостта от преразглеждане, разнообразяване и повишаване на интереса към туристическото предлагане. За целта е предложен интегриран подход, фокусиран върху комбинираното предлагане на обектите на римското археологическо наследство, който дава възможност за включването им, самостоятелно или с други атракции, в подходящи туристически пакети или програми, тяхното популяризиране и насочване към определени целеви групи. Моделът очертава продукта като колективен, чието реализиране е обвързано и зависи от участието и сътрудничеството между местните власти, различните културни институции и организации, свързани с културно наследство, и представители на частния бизнес.

В модела на ИКТП (като цялостен продукт), изграден на базата на римското археологическо наследство в трите административни области в Северозападна България, е възможно да има допуснати и някои пропуски по отношението на неговата пълнота и прецизност. Независимо от това той може да бъде мултиплициран в други райони с римско археологическо наследство и съответно усъвършенстван.

4. Възможности за реализация на модела на интегриран културно-туристически продукт

Като възможност за конкретна реализация на МИКТП в Северозападна България се отчита създаването на туристически пакети, които да бъдат разработвани и предлагани поетапно във времето от местните заинтересовани. Те могат да бъдат организирани в маршрути, придружаваща културна програма към ваканционен пакет, специализирана образователна програма (пътуващо училище и училище в музей) и др. В съдържателен аспект те са специализирани с фокус върху римското археологическо наследство и тематично интегрирани с други известни културни и природни забележителности. Чрез тематичното интегриране се създава възможност за

рекламиране на римското наследство като се използва популярността на другите атракции, включени в пакетите.

Предложени са 7 примерни туристически пакета на идейно ниво – 5 маршрута, една образователна програма и един ваканционен пакет. Всеки маршрут е представен с наименованието си; главна ос на маршрута; цел на маршрута; целеви групи; включени основни археологически обекти и позиционирано движимо наследство в маршрута; включени допълнителни археологически обекти в маршрут; включени други туристически атракции; аргументи за избора на обектите, включени в маршрута. Туристическите пакети са предложени за три времеви хоризонта:

1. Туристически пакети за реализация в краткосрочен план. Това са пакети, които могат да се реализират с взаимните усилия на стопанисващите обектите. Включват обекти с висока степен на готовност, класифицирани като основни, поради което могат да бъдат осъществени в сравнително кратък срок при синхронизиране дейностите на общинските администрации и музеите. Те са: Пакет 1. *Маршрут „Римска епоха в Северозападна България“*; Пакет 2. *Тематичен маршрут „Подземно приключение и римски археологическо наследство“*; Пакет 3 *Ваканционен пакет „Спа, релакс и римска култура“*;

2. Туристически пакети за реализация в средносрочен план. Това са пакети, които включват обекти със средна, ниска и много ниска степен на готовност, класифицирани като допълнителни. Поради това изискват по-дълъг период от време за подготовка и повече усилия за осъществяване на координация и партньорство между институциите. Те са: Пакет 4. *Маршрут „Римска граница Дунавски лимес“*; Пакет 5. *Образователен пакет „Да опознаем римското археологическо наследство на област Враца“*;

3. Туристически пакети за реализация в дългосрочен план. Включват голям брой обекти, разположени на сравнително голяма територия в много общини. Организацията и подготовката им е свързана с по-сложна координация, което изисква по-дълъг период от време за подготовка за реализация. Това се налага от по-голямото разнообразие от обекти и от по-големия брой общини, в които те са разположени. Те са : *Пакет 6. Маршрут „Римското наследство в планинските територии“*; *Пакет 7. Тематичен „Религиозен маршрут и римско археологическо наследство“*.

5. Основни рискове при реализацията на интегриран културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство и насоки за тяхното преодоляване

При реализиране на ИКТП на база РАН съществуват определени рискове, които са обобщени и разгледани като: рискове, свързани с опазването, съхранението и социализацията на римските археологически обекти за туризъм; рискове, свързани с готовността на общините за развитие на туризъм; рискове, свързани с информационната обезпеченост, рекламата и популяризирането на интегрирания културно-туристически продукт; рискове,

свързани с възникване на извънредни ситуации и тежки климатични условия; пазарни рискове; рискове, свързани с управлението и финансирането на продукта. Предложени са някои основни насоки за тяхното преодоляване.

Заклучение

Резултатите от извършената работа са обобщени в четири направления: теоретични, теоретико-методически, научно-познавателни и практико-приложни.

Теоретични резултати. Изразяват се в обобщение и решение на научно-приложен проблем чрез разработване на концептуален модел за ИКТП. За целта се следва предварително създаден „Алгоритъм на разработване на модел за интегриран културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство“. Въз основа на заложения алгоритъм и на примера на Северозападна България се създава и концептуалният модел за ИКТП.

Теоретико-методическите резултати се свеждат до:

- Методика за изследване мненията и нагласите на заинтересовани страни от включване на римското археологическо наследство в интегриран културно-туристически продукт.
- Комплексна методика за оценка на римското археологическо наследство като ресурс и готовност за включване в интегриран културно-туристически продукт.

По-важните научно-познавателни резултати произтичат от изследването и анализа на римското археологическо наследство като ресурс за туризъм, предпоставките за разработване на ИКТП и заинтересованите страни.

- *РАН като ресурс за туризъм.*

Римското археологическо наследство в района включва различни по тип археологически обекти с висока научна и културна стойност, които представят характерни особености на провинциалноримския живот и архитектура, което го прави подходящ ресурс за туризъм и по-конкретно за включване в културно-туристически продукт (КТП).

- *Предпоставки за разработване на ИКТП на база РАН*

Съвременно състояние и пригодност на недвижимите римски археологически ценности и музеи като туристически обекти за разработване ИКТП

Прегледът на *недвижимите археологически ценности като обекти за туризъм* разкрива създадените условия за туристически посещения,

готовността за обслужване на туристи и мерките и степента на опазване и поддържане на обектите. Инфраструктурата на музеите и презентирането на културните ценности в тях не могат да бъдат определени като достатъчно атрактивни въпреки наличието на разнообразни експонати и богати музейни фондове. Музеите в района се отличават с по-слаба активност по отношение дейностите им, свързани с организиране на събития и провеждане на различни мероприятия. Като силно ангажиран с различни културни и социални дейности се откроява единствено РИМ - Враца.

Основни предпоставки за разработване на ИКТП

Разкрити са основните предимства и ограничители, свързани с *туристико-географското положение и транспортна достъпност на района*. Неполямата отдалеченост между обектите на природното и културно наследство предоставя възможност за комбинираното им предлагане в различни туристически продукти. От тази гледна точка взаимовръзката между археологическите обекти и заобикалящите ги природни и антропогенни забележителности е много важна. *Настанителната база в района е концентрирана в 6 общини. Изградената туристическа инфраструктура* включва информационни и посетителски центрове и инфраструктура основно за *пешеходен, планински, екотуризъм и ски туризъм*. На ниво общини приходите се генерират основно от настанителните бази на 5 общини. С най-добри показатели за *ефективност на настанителната база* за 2018 г. е община Враца. Негативните демографски тенденции в района са признак за задълбочаване на проблема в дългосрочен план, което би ограничило и общите перспективи за развитие на туризма. Ниското образователно равнище и ограниченият брой млади хора е проблем за обезпечаването на туристическия бизнес с необходимите квалифицирани кадри.

• *Заинтересовани страни от включване на римското археологическо наследство в интегриран културно-туристически продукт.*

Нагласите и очакванията на различните заинтересовани страни при реализирането на продукта свидетелстват за относителен баланс на интересите, което се отчита и като добро изходно начало за създаване на интегриран туристически продукт. Преобладаваща е положителната нагласа от страна на местната власт, експертите от музеите и туроператорите и турагентите към идеята за разработването на римското археологическо наследство в ИКТП между трите области.

В практико-приложен план резултатите са сведени до предложения за насочване и обвързване на резултатите от разработването на ИКТП с туристическото развитие и управление на изследвания район и могат да бъдат конкретизирани както следва:

• Разработен инструментариум и техника за анализ и оценка на ресурса като състояние и атрактивност и за оценка на готовността на отделните обекти за включване в ИКТП (методиката за оценяване).

- Направени са отделни класификации на движимите археологически ценности като ресурс и като готовност на археологическите обекти, музеите и общините за включване в продукта. Те се явяват изходна база, от която на следващ етап могат да се допълват и коригират оценките като се отразяват настъпилите промени. По този начин ще се актуализират туристическите пакети, за да задоволяват нови потребности.

- Разработеният модел на ИКТП на база РАН е приложим за и други райони на страната.

- Предложени са конкретни туристически пакети във вид на идейни маршрути и програми с възможности за реализация в различни времеви периоди. Те включват основни и допълнителни римски археологически обекти, както и други туристически атракции в зависимост от насочеността към определен пазарен сегмент.

Възможни насоки за продължаване на изследването.

Научните изследвания свързани с разработването и реализацията на ИКТП на база РАН могат да продължат в следните насоки:

- Провеждане на по-задълбочени изследвания в посока доразвиване и подобряване на МИКТП;

- Разработване на методика за оценяване на движимите римски археологически ценности, позиционирани в музеи и музейни сбирки;

- Проучване на повече заинтересовани страни в т.ч. организации за управление на туристическите райони, туристически сдружения, културни институции, местни краеведи;

- Проучване на туристическото търсене с цел по-конкретно определяне на целевите групи;

- Създаване на концепция за комплексен мониторинг на ИКТП, която да включва:

- мониторинг на промените в състоянието на археологическия ресурс;

- мониторинг на въздействията върху социализираните археологически обекти и функционирането им като туристически;

- мониторинг на музеите и музейните сбирки с експозиции с РАН – експониране, организирани събития и др.;

- мониторинг на управлението на продукта.

Дисертационният труд разширява познанията в изследваното на възможностите и нагласите за използване на римското археологическо наследство като атрактивен туристически ресурс и процеса на разработването му в интегриран културно-туристически продукт. Той отговаря на потребността от разработване на нови туристически продукти с участието на различни заинтересовани субекти. Изследването може да бъде допълвано и усъвършенствано от научно-методична гледна точка и да послужи като изходна база за осъществяване на специализиран мониторинг.

Справка за приносите в дисертационния труд

1. Създаден е „Алгоритъм на разработване на модел за интегриран културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство“. Предложеният алгоритъм е емпирично проверен на примера на изследване на областите Видин, Монтана и Враца (Северозападна България).

2. Приложен е сравнителен анализ в десет аспекта на нагласите и отношението на пет групи заинтересовани страни към създаване на интегриран културно-туристически продукт на база РАН.

3. Разработена е комплексна методика за оценка с четири отделни типа модели за оценяване – за атрактивност на РАН като ресурс и за готовност на римските археологически обекти, музеите и общините за включване в ИКТП чрез метода на баловата оценка. Разработената методика е приложена за Северозападна България.

4. Разработен е концептуален МИКТП на база РАН на примера на Северозападна България. Предложен е интегриран подход, фокусиран върху комбинираното предлагане на обектите на римското археологическо наследство с други туристически забележителности и услуги.

Списък на публикациите по темата на дисертационни труд

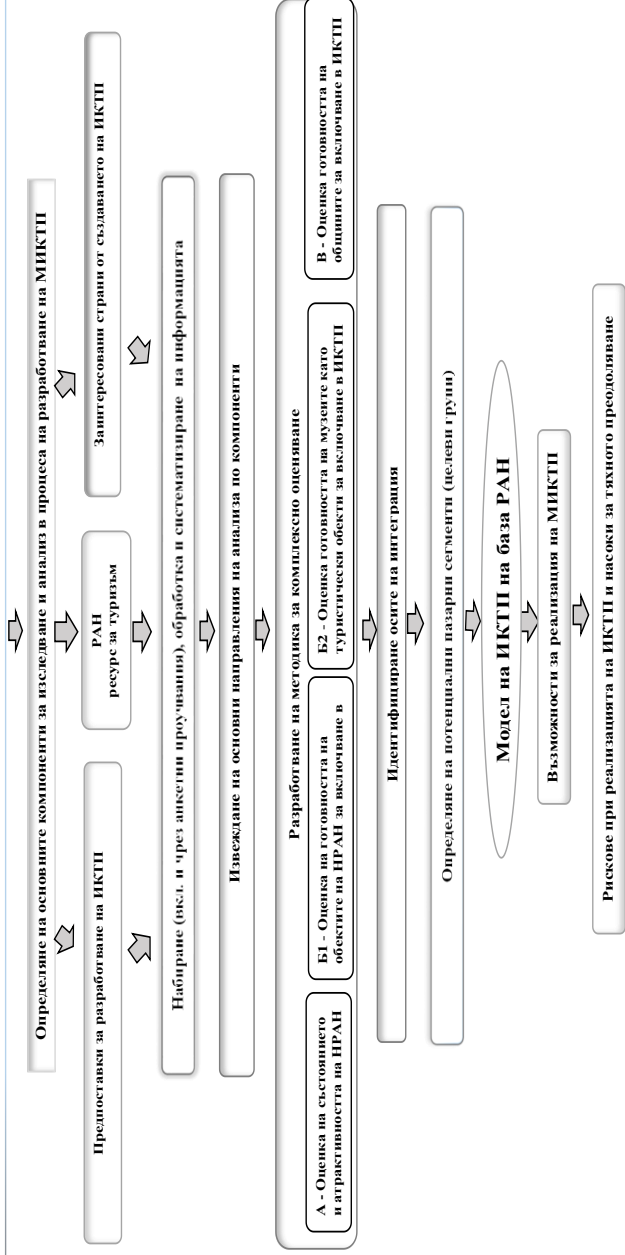
1. Стефанова, С. (2018). Римското археологическо наследство - възможности за развитие на културен туризъм в Северозападна България. В: *Иновации и туризъм*. Велико Тръново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с.171-183.

2. Стефанова, С. (2019). Превръщане на римското археологическо наследство в туристическа атракция (На примера на археологически комплекс „Калето“ в град Мездра и антична крепост „Калето“ в град Монтана). *Проблеми на географията*, №1, с. 57-75.

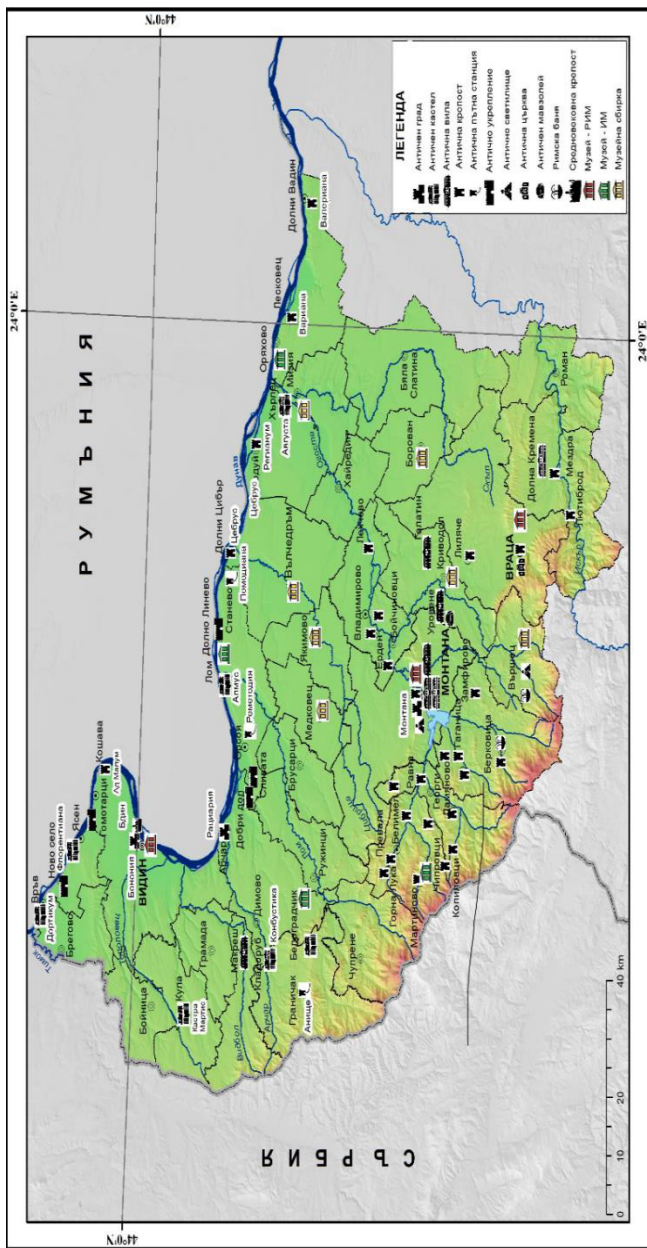
3. Стефанова, С, В. Николова (2019). Римското археологическо наследство и нагласите за включването му в туристически продукт на областите Монтана, Враца и Видин. *Год. на СУ, Геолого-географски факултет*, Т.112 (под печат).

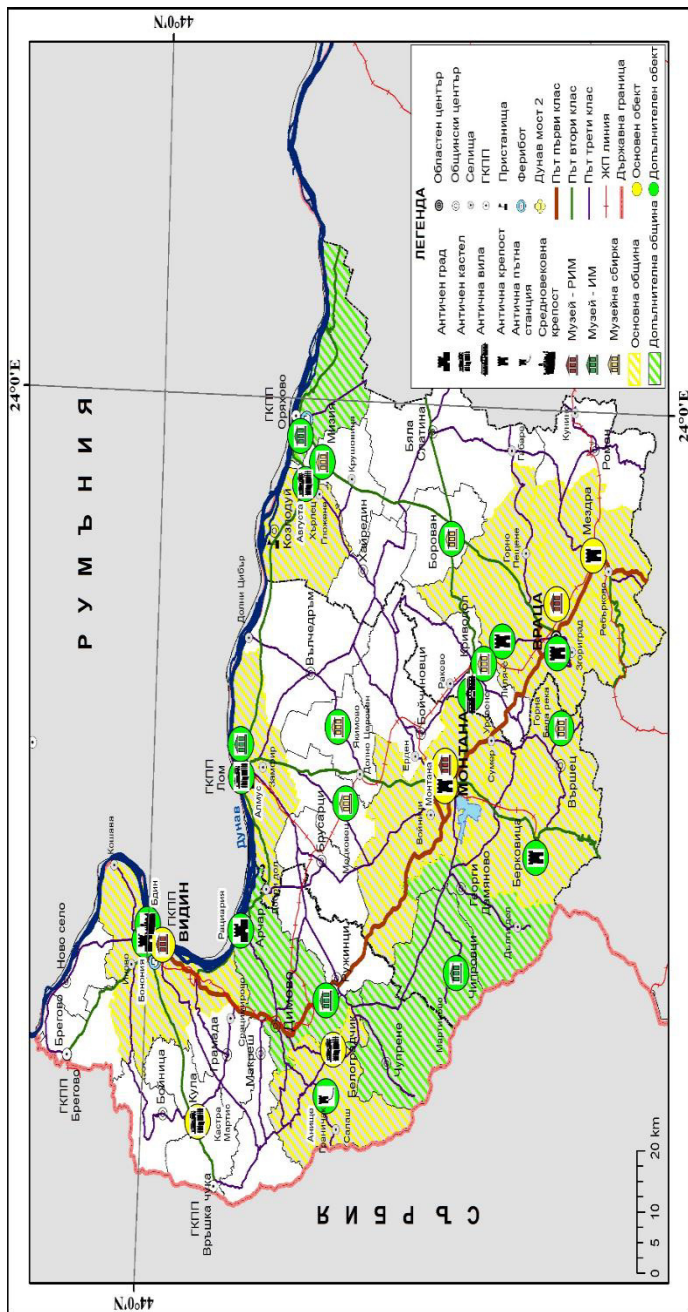
Преглед, анализ и систематизация на специализирана литература за културно и археологическо наследство, културен туризъм, културно-туристически продукт

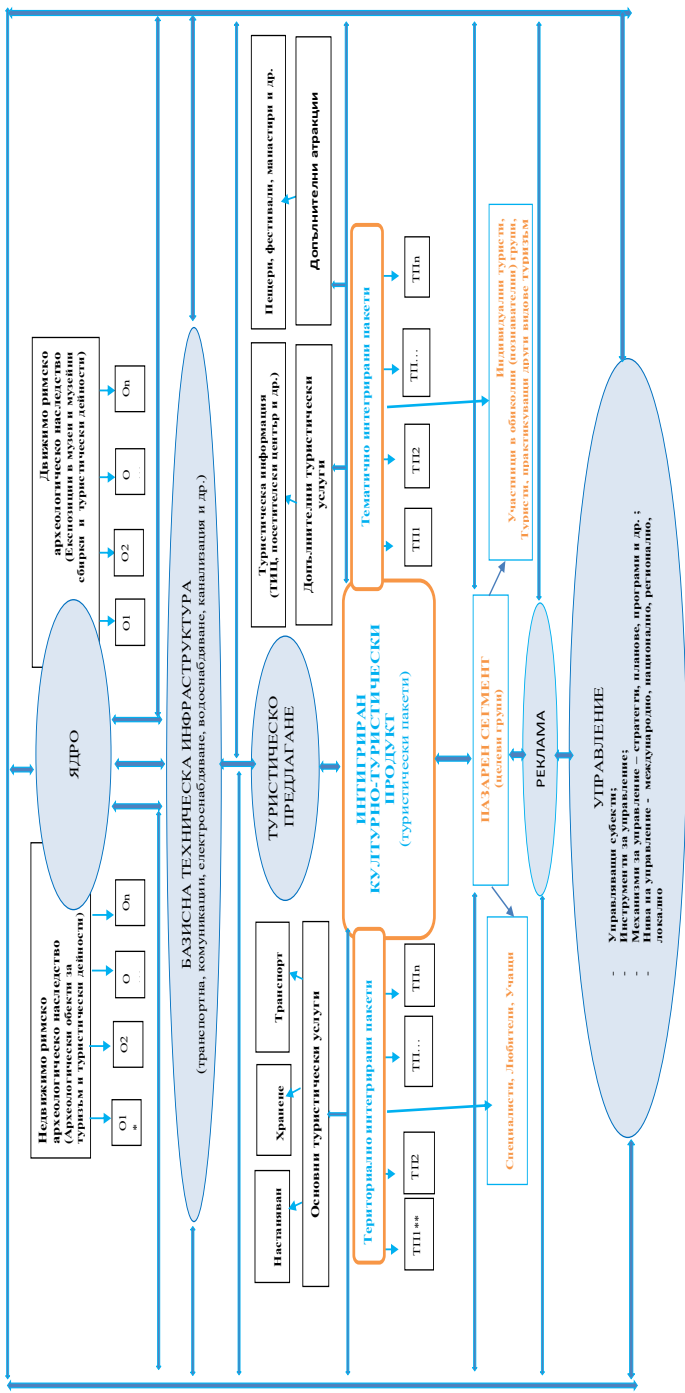
Прил. 1. Алгоритъм за разработване на МИКТП на база РАН

Прил. 2. Римско археологическо наследство в Северозападна България

Прил. 3. Разпределение на обектите за включване в ИКТП на основни и допълнителни

Прил. 4. Модел на ИКТП на база РАН
 *0 - обект ** ТП – туристически пакет